Տորք Դալալեան

(ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան և ազգագրութեան ինստիտուտ,
Հ. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտ)

ԳՐԻԳՈՐ ՂԱՓԱՆՑԵԱՆԸ ԵՒ ՄԱՌԻ «ՑԱԲԵԹԱԿԱՆ» ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ. ՀԱՅ-ՔԱՐԹՈՒԵԼԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ԱՌԸՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒՄԸ

Հայերէնի ձևաւորման վարկածը

Ինչպէս յայտնի է, Գ. Ղափանցեանը կողմնակից էր հայերէնի «խառնակ» ծագման տեսութեան, այսինքն՝ հայոց լեզուն համարում էր երկու հիմնական՝ հնդևրոպական և ոչ-հնդևրոպական բաղադրիչների միախառնման արդիւնք[1]: Ամփոփելով իրեն նախորդած համեմատաբանների՝ Հ. Հիւբշմանի, Ն. Մառի, Ա. Մեյէի, մասամբ նաև՝ Ֆ. Միւլլերի, Ք. Բարթոլոմաէի, Ս. Բուգգէի, Հ. Պեդերսէնի ուսումնասիրութիւնները, նա գտնում էր, որ «համեմատական լեզուաբանութեան տեսութեամբ մեր «հայա-արմենական» լեզուները հանդիսանում են տարբեր և մինչև անգամ հակապատկեր լեզուական սիստեմների և տարրերի մի զանգուածք, այդու ներկայացնելով մի տիպիկ «խառն լեզու» (Mischprache)»[2]:

Յատկանշական է, որ նա հայերէնը կամ վաղնջահայերէնը դիտարկում էր իբրև լեզուների մի խումբ և ոչ թէ մէկ միասնական լեզու: Այդ խմբի մէջ էր Ղափանցեանը մտցնում «գրաբարը և միջնադարյան ու արդի հայերենները իրենց բարբառներով»[3]: Իր ամենավաղ աշխատանքներից մէկում՝ «մեր այդ լեզուների» վերոնշեալ երկու հիմնական բաղադրիչ մասերը նա կոչում էր «արիո-եւրոպական» և «յաբեթական՝ հետևելով Ն. Մառի տեսութեանը:

Ըստ Գ. Ղափանցեանի մեկնաբանութեան՝ երկու նշուած լեզուական ընտանիքներին բնորոշ կաղապարուած որոշ ձևեր, «հարկադրաբար ներկապակցուելով և ձուլուելով», առաջացրել են «հայա-արմենական» լեզուախումբը[4]: Հայերէնի բնիկ հնդևրոպական (Հ.-Ե.) բաղկացուցիչի մէջ նա գերակշիռ տեղ էր յատկացնում սկիւթական ներդրմանը, թեև ընդունում էր նաև Հայասայի լեզուում Հ.-Ե. տարրերի գոյութիւնը[5]: Հայերէնի բնիկ յաբեթական տարրերի մէջ Գ. Ղափանցեանը ներառում էր նաև «խալդա-ուրարտականը». այդ երևոյթն, ըստ նրա, մէկ անգամ ևս ցուցում է հայերէնի «խառն» լեզու լինելը[6]: Գ. Ղափանցեանի կարծիքով՝ հայերէնի ծագումնաբանական քննութեան մէջ Հ.-Ե. գերազանցութեան օգտին առաջադրուած թէզը միակողմանի է, դրան հակառակ՝ նա մեծապէս կարևորում էր տեղական՝ «ասիանիկ» նեդրումը[7]:

---

[1] Ղափանցեան 1917, 3-4, ծան. 2, 29; Ղափանցյան 1961, 11-12:

[2] Ղափանցեան 1917, 4-5:

[3] Ղափանցյան 1927, 1:

[4] Ղափանցեան 1917, 5:

[5] Ղափանցյան 1961, 11-12, 31, 62-63, 223:

[6] Ղափանցյան 1927, 1: Ընդ որում, Ղափանցեանը նշում էր, որ համամասնական յարաբերութեամբ Հ.-Ե. համարուող բառարմատները թուով մօտ 350-400 են, մինչդեռ աւելի քան 4000 չստուգաբանուած բառարմատներ, որոնք փոխառեալ չեն՝ և ուստի նոյնպէս բնիկ, պէտք է որ դասուեն «յաբեթական» շերտին [Ղափանցյան 1961, 28]:

[7] Ղափանցյան 1961, 223-224:

Յաբեթական տեսութիւն

Եթէ առաջին շրջանի իր աշխատանքներում Գ. Ղափանցեանը գործածում էր «յաբեթական լեզուական ընտանիք» եզրոյթը և այն հակադրում հնդևրոպական լեզուաընտանիքին, ապա Ն. Մառն իր ուսումնասիրութիւնների սկզբնական շրջանում հակուած էր գործածելու «յաբեթական լեզուաճիւղ» բառեզրը, որն իր հերթին մտցնում էր աւելի մեծ մի լեզուաընտանիքի մէջ (ոչ-հնդևրոպական): Յաբեթական լեզուների մասին Ն. Մառի և Գ. Ղափանցեանի վերլուծութիւններն ու դատողութիւնները ցոյց են տալիս, որ սխալական և պարզունակացուած է մերօրեայ այն տեսակէտը, թէ նրանք «յաբեթական» եզրոյթն օգտագործում էին իբրև «կովկասեան»-ին համարժէք: Իրականում «յաբեթական լեզուաընտանիք» (ըստ Գ. Ղափանցեանի) կամ «յաբեթական լեզուաճիւղ» (ըստ Ն. Մառի) բնորոշմանը նրանք վերագրում էին շատ աւելի ընդգրկուն աշխարհագրական և լեզուաբանական յատկանիշներ ու բովանդակութիւն:

Ըստ Ն. Մառի՝ «յաբեթական ճիւղի» լեզուները ցեղակից էին սեմական լեզուաճիղին և միասին կազմում էին մէկ լեզուաընտանիք[8], Գ. Ղափանցեանի կարծիքով՝ յաբեթական լեզուները ժամանակին տարածուած էին առաւելաբար Փոքր Ասիայի հիւսիս-արևելեան մասում և Կովկասում[9]: Ն. Մառի տեսութեան համաձայն՝ քարթուեալական և արևմտակովկասեան լեզուները յաբեթականի միայն առանձին խմբեր են կազմում, ինչպէս և, օրինակ, յաբեթական լեզուների հետ առընչութիւններ ունեն մարին, սուոմին, ուդմուրտերէնը, մինչև իսկ չուվաշերէնը: Ինչպէս արձանագրում է Գ. Ղափանցեանը՝ առանց, սակայն, իր կարծիքը ուղղակիօրէն յայտնելու, Մառը 1920-ին հրատարակած իր մենագրութեան մէջ յաբեթական լեզուների տարածական ընդգրկումը հասցնում էր մինչև Առաջաւոր Ասիա, Հարաւային Աֆրիկա և հարաւային Եւրոպայի որոշ շրջաններ[10]:

Իր առաջին լեզուաբանա-ծագումնաբանական աշխատանքի հրատարակումից (1917) մօտ մէկ տասնամեակ անց Գ. Ղափանցեանն առանձին ուսումնասիրութիւն է նուիրում Ն. Մառի հիմնադրած «յաբեթական լեզուաբանութեան» տեսութեանը և դրա զարգացման համառօտ պատմական ակնարկ է տալիս: Այստեղ նա նշում է, որ Մառն արդէն 1910-ականների կէսին յաբեթա-սեմական «յեղբայրական ազգակցութիւն»-ը փոխարինել էր «արյունակցականով», այն է՝ աւելի հեռաւորով: Ըստ Ղափանցեանի՝ «նախկին բանաձեվումին՝ հաբեթական լեզուները սեմականի և քամիտականի հետ մի ընտանիքի յերեք ճյուղեր են, տրվում է հետեվյալ վերապահությունը. «Թերեվս այդ այդպես ել լինի իր ժամանակին, բայց այժմ այնպես ե աճել հաբեթական լեզուների կազմը, վոր ստիպված ենք դրանց բաժանել յերկու մեծ ճյուղերի և միացնել մի անկախ լեզվաընտանիքի մեջ՝ հաբեթական»»[11]: Այսպիսով, Մառն ինքն էլ, գիտական նոր տուեալների ի յայտ գալով, ժամանակի ընթացքում որոշակիօրէն փոփոխել է իր տեսակէտները՝ «յաբեթական լեզուները» համարելով առանձին լեզուաընտանիք:

Գ. Ղափանցեանը նկատում է Մառի յաբեթական տեսութեան վրացակենտրոնութիւնը, որի շուրջ խմբաւորուում են արևմտակովկասեան, վայնախական և արևելակովկասեան լեզուները: Նա նշում է, որ այդ յաբեթական ընտանիքին են դասւում կովկասեան «խառն» հայերէնը (յաբեթա-հնդևրոպական), «խառն» թաբասարաներէնը (յաբեթա-թիւրքական), իսկ «արտակովկասեան» յաբեթական լեզուները բաժանուում են երկու խմբերի. արևելեանի մէջ

---

[8] Марръ 1908, 1.

[9] Ղափանցեան 1917, 5:

[10] Ղափանցյան 1926, 4:

[11] Ղափանցյան 1926, 3:

մտնում են շումերերէնը, էլամերէնը, խաթերէնը, լիւդերէնը, կարիերէնը ևն, իսկ արևմտեանի մէջ՝ բասկերէնը, իբերերէնը, պիկտերէնն ու էտրուսկերէնը[12]:

Որդեգրելով Ն. Մառի մօտեցումները՝ Գ. Ղափանցեանը գործածում է նաև նրա՝ շրջանառութեան մէջ դրած եզրոյթները, ինչպէս, օրինակ՝ *լեզուական հնէաբանութիւն* բառեզրը, որի տակ հասկացւում էր լեզուի «մեռած» երևոյթների յայտնաբերումն ու հետազօտումը: Այս «հնէաբանական» աշխատանքի մէջ Գ. Ղափանցեանը կարևոր էր համարում ոչ միայն իմաստաբանական ուսումնասիրութիւնները, այլև ձևաբանութեան և հնչիւնաբանութեան հետազօտումը[13]:

Յաբեթական տեսութեան փոխակերպումները Ղափանցեանի հայեացքներում

Իր ուշ շրջանի աշխատանքներում Գ. Ղափանցեանն արդէն փոքր-ինչ զգուշաւորութեամբ է վերաբերւում Ն. Մառի «յաբեթական» տեսութեանը և հայերէնի խառնակ ծագման վարկածին: Կարծես թէ նա աւելի հակւում է հայերէնը հնդևրոպական «աղճատ» լեզու համարելու տեսակէտին, որն ապացուցելու համար վկայակոչում է Ա. Մեյէի հետևեալ տողերը. «ընդհանուր առմամբ, հայերէնի հնչիւնական և ձևաբանական համակարգերը խորապէս տարբեր են հնդևրոպականից»[14]:

Այդուհանդերձ, Ղափանցեանը հիմնականում մնում է հայերէնի երկբնոյթ էութեան իր տեսակէտին՝ այն պարզապէս եզրաբանական փոփոխութեան ենթարկելով, «յաբեթական» լեզուները կոչելով «ասիանիկ»: Ըստ նրա՝ «Հայերենը իր քերականական մասով ավելի է հնդեվրոպական, թեև բառակազմական միջոցներով կարծես թե հավասար դրության մեջ է (հնդեվրոպական թե ասիանիկ), իսկ արմատների (բառերի) քանակի տեսակետից գերազանցորեն ասիանիկ կամ տեղական է»[15]:

Ինչպէս երևում է, սխալական է մերօրեայ այն տեսակէտը, թէ Գ. Ղափանցեանը չի ընդունում հայերէնի հնդևրոպական ծագումը: Անգամ իր վաղ շրջանի աշխատանքում նա գրում է, որ «հնդկա-ևրոպական «մորֆեմականութիւնը» մեր լեզուներում բաւականին ստուար քանակութեամբ է մնացել, թէև յաբեթական մասն էլ, ինչպէս կտեսնենք, նուազ չափով չի ներկայացուած: ...պահուել են անտարակոյս շատ բնորոշիչ հնդ.-ևր. պատկանելիութիւններ, որոնք իսկ բաւական են մեր լեզուների ազգակցականութիւնը բովանդակապէս որակելու»[16]:

Աւելորդ չէ նշել, որ լեզուների միախառնման տեսութիւնները ներկայումս համարւում են հնացած, և 20-րդ դարի կէսերից առաւել տարածում է ստացել լեզուաբանական այն մօտեցումը, որ կամայական լեզուի մէջ տարասեռ տարրերի գոյակցումը պէտք է բացատրուի ենթաշերտի, մակաշերտի և այլ շերտերի առկայութեամբ, որոնցից զերծ չէ աշխարհի և ոչ մի լեզու: Ըստ որում, պէտք չէ շփոթել ենթաշերտը փոխառեալ տարրերի հետ, քանի որ առաջինը կազմում է իւրաքանչիւր լեզուի հարազատ մասը և նուազ բնիկ չէ, քան նախալեզուի դրած հիմքը: Ինչևէ, չնայած ձևակերպումների տարբերութեանը, այնուամենայնիւ մինչ օրս արդիական է հնչում Գ. Ղափանցեանի այն միտքը, որ հայկական

---

[12] Ղափանցյան 1926, 4-5:

[13] Ղափանցյան 1927, 1:

[14] Ղափանցյան 1961, 28; Meillet 1936, 144, § 112.

[15] Ղափանցյան 1961, 31:

[16] Ղափանցեան 1917, 25:

լեզուների «յաբեթական շերտը ստոյգ և բովանդակ կերպով տակաւին չի ուսումնասիրուած՝ ինչպէս հնդկա-եւրոպականը»[17]:

Հայ-քարթուելական բառային զուգաբանութիւնների հարցը

Գ. Ղափանցեանի կարծիքով՝ մեր հայկական լեզուների «յաբեթական շերտը» ցեղակցօրէն առաւել մօտ է ոչ թէ վրացերէնին, այլ ինչպէս նա է կոչում «իվերական» ճիւղին, որի մէջ նա մտցնում է մեգրելերէնը և ճաներէնը (լազերէնը)[18] (ընդունուած է նաև դրանց ընդհանուր՝ «զանական խումբ» անուանումը): Այստեղ Գ. Ղափանցեանը հետևում է Ն. Մառի դասակարգմանը, ով քարթուելական «այսպէս կոչուած» խումբը բաժանում էր քարթական, իվերական և սուանական ենթախմբերի[19]: Իբրև անառարկելի հիմնադրոյթ Գ. Ղափանցեանն ընդունում է, թէ հայերէնում գրեթէ բոլոր բուսանուններն ու ծառանունները, ինչպէս և մետաղների անուանումները «յաբեթական» ծագման են[20]:

Գ. Ղափանցեանը հայ-զանական առկայ զուգահեռները չի մեկնաբանում իբրև պարզ փոխառութիւններ, այլ դրանք համարում է լեզուական ցեղակցութեան արդիւնք: Հայերէնում նկատուող զանաբանութիւնները նա անուանում է «իվերականութիւն»[21]: Այս երևոյթի՝ ինչ եզրոյթով էլ որ այն կոչենք, ամենայայտնի օրինակներից մէկը հայ. ոչխար բառն է, որ դեռևս հնուց համեմատուել է վրաց. *ցխովարո* [ցխովարի, cʻxovari], հին վրաց. *ցխուարո* [ցխուարի, cʻxuari] բառի հետ, որի դիմաց լազերէնում ունենք *ճխուվարո* [չխուվարի, čʻxuvari], *ճխուրո* [չխուրի, čʻxuri] կամ *մճխուրո* [մչխուրի, mčʻxuri] հոմանիշները: Հայերէնն իր պայթաշփական երկֆոկուս միջնալեզուային բաղաձայնով նույնանում է լազական ձևին, մինչդեռ վրացերէնն ունի միաֆոկուս ատամնալեզուային պայթաշփական: Դրանով հանդերձ, ո՛չ լազերէնը, ո՛չ հայերէնը միմեանցից փոխառեալ չեն (այդ պարագային պիտի ունենայինք հայ. *չխուար և կամ լազ. *ոճխարո, *ոչխարո [oč‘xari, uč‘xari] ձևերը), այլ ծագում են ենթաշերտային ընդհանուր մի նախաձևից[22]:

Հայերէնի և լազ-մեգրելական խմբի միւս անկնայայտ զուգաբանութիւններից են՝ հայ. *ճանճ/ճանջ* և մեգրել. *ֆանչո* [ճանջի, čʼanǯi] (> *ֆանդո* [ճանդի, čʼandi]), լազ. *ջաջո* [ջաջի, ǯaǯi], *մջաջո* [մջաջի, mǯaǯi], *մֆաչո* [մճաջի, mčʼaǯi] (*m-čʼaǯi) «ճանճ», որին, համարւում է, որ համապատասխանում է վրաց. *մծերի* [մծերի, mcʼeri] «ճանճ» բառը (Գ. Ղափանցեանը չի նշում մեգրելական զուգահեռները, մէջբերում է միայն լազ. *մֆաչո* [մճաջի] և վրաց. *ծերի*՝ առանց նախայաւելուած m-ի[23]); հայ. *շունչ* և մեգրել. *ծուրո* [շուրի, šuri], բարբռ. *ծունջո* [շունջի, šunǯi] «հոգի», որոնց համապատասխանում է վրաց. *սուլո* [սուլի, suli] < *suri «հոգի» բառը (Ղափանցեանը բերում է միայն մեգրելական առաջին ձևը՝ չնշելով

---

[17] Ղափանցեան 1917, 16:

[18] Ղափանցեան 1917, 14-15: Հետաքրքրական է, որ մօտ կէս դար անց հայերէնի և օսերէնի զանաբանութիւններին ընդհանրական մօտեցմամբ անդրադառնում է Վ. Աբաևը [Абаев 1970]:

[19] Марръ 1908, 1.

[20] Ղափանցեան 1917, 27:

[21] Ղափանցեան 1917, 15:

[22] Հակառակ Հ. Աճառեանի տեսակէտի, որը հայերէնը համարում է փոխառեալ «հարաւային կովկասեան մի լեզուից» [Աճառեան 1971-1979, 2, 562]: Ի դէպ, Աճառեանը նշում է հայերէնից կրկին ետ վերցրած վրաց. *ոճխարո* [օչխարի, očʻxari] ձևի մասին, որն ուշ վկայուած և քիչ հանդիպող բառ է:

[23] Ղափանցեան 1917, 15:

բարբառային)[24], հայ. *կինճ/կինջ* «արու վարազ» և մեգրել. *ღეჯი* [ղեջի, ğeǯi] «խոզ»; հայ. *ականջ* և մեգրել. *კუჯი* [կուջի, k’uǯi], վրաց. *ყური* [կղուրի, quri] «ականջ»[25]:

Այստեղից նա հետևեցնում է, թէ հայերէնում, ինչպէս և արևմտեան ու արևելեան քարթուելական լեզուներում, գործել է ջ/ր հերթագայութիւնը. որպէս ապացոյց բերում է, օրինակ, *մրմունջ* և *մրմուռ* բառերը, որոնք, սակայն, իրականում տարբեր աճականներով կազմուած բնաձայնական բառեր են, կամ *ճառ- (*ճառ-ա-գայթ) և *ճաճանչ* բառերը[26], սակայն այստեղ էլ անյստակ են արմատները, երկրորդը կրկնաւոր կազմութիւն է՝ բայց դժուար վերականգնելի արմատով:

Միւս զուգաբանութիւնները, որ նշում է Գ. Ղափանցեանը, հետևելով Ն. Մառին[27], կասկածելի են հնչիւնաբանական պատճառներով. այսպէս, օրինակ, *տառ* բառը, որի համար նրանք վերականգնում են *ճառ ձևը, իրականում ծագում է *տարր* ձևից[28], որի համար Գ. Ջահուկյանը ենթադրում է հ.-ե. ծագում *der- «քերթել, ճեղքել» նախաձևից[29], *տարի* բառի համար վերականգնուող *ճարի ձևի համար որևէ հիմնաւորում չունենք, *տաւն* «տօն» բառի համար վերականգնուող *տան ձևի քմայնացուած տարբերակ է դիտւում *ճան-* առանձին անգործածական արմատը, որը հանդիպում է *խրախճան-ք* բառում և որի զուգահեռ ձևեր են համարւում հին վրաց. *წანა* [ծանա, c’ana] «խնջոյք» բառը և մեգրել. *ჭან-* [ճան-, č’an-] «հրաւիրել» արմատը[30]. այդուհանդերձ, որևէ հիմնաւորում չունենք հայ. *տօն* բառի առաջին բաղաձայնի քմայնացման համար, և այդ բառն էլ յստակ հ.-ե. զուգահեռներ ունի այլ ցեղակից լեզուներում[31]:

Նմանապէս, հիմնաւորում չկայ հայ. *ջին* «գաւազան, մահակ» և մեգրել. *ჭინუ* [ճինու, č’inu], լազ. *ჭინუ / ჭუნუ* [ճինու / ճունու, č’inu / č’unu] «ճիպոտ» բառերի մօտաւոր ցեղակցութեան համար, մանաւանդ որ հայերէնն ունի վստահելի հ.-ե. ստուգաբանութիւն[32]: Նոյն հայ. ջ - մեգր *ჭ* [ճ, č’] հնչիւնական անհամապատասխանութիւնն ենք տեսնում հայ.

---

[24] Ղափանցեան 1917, 15; 1961, 74:

[25] Ղափանցյան 1927, 9; Капанцян 1952, 15-16: Վերջին երկու օրինակներում, սակայն անբացատրելի է մնում հայ. /կ/-ի դիմաց մեգրելերէնում մե՛ րթ կոկորդային *ღ*-ի [ղ, ğ], մե՛ րթ քմալեզուակային *ყ*-ի [կղ, q] առկայութիւնը: Նաև յատուկ հետազօտութեան կարօտ է հայ. *ականջ* բառի հ.-ե. ծագման վարկածը, որը թէև ընդունւում է Հ. Աճառեանի և Գ. Ջահուկեանի կողմից, սակայն բաւական դժուար բացատրելի է համարւում՝ հնչիւնական վիճահարոյց անցումների և նախաձևի վերականգնման խրթին խնդրի պատճառով [Աճառեան 1971-1979, 1, 104; Ջահուկյան 2010, 29]: Բացի այս բառից՝ միւս վերոբերեալ օրինակներն, ամենայն հաւանականութեամբ, անմիջականօրէն յանգում են բնաձայնական և հնչագաղափարային ծագման ընդհանուր նախաձևերի: Հետևաբար, սրանց է յարում նաև հայ. *բարբաջ*-ել և մեգրել. *ბარბანჭი* [բարբանճի, barbanč’i] «աղմուկ», լազ. *ბარბალ-* [բարբալ-, barbal-] «ցնդաբանել»; հայ. *խրխինջ* և լազ. *ხირხინ-* [խիրխին-, xirxin-] «խրխնջալ», մեգրել. *ხურხინ- / ხირხინ-* [խուրխին- / խիրխին-, xurxin- / xirxin-] «խռմփալ» շարքերը, որոնք բերում է Գ. Ղափանցեանը [Капанцян 1952, 14; Ղափանցյան 1961, 77]:

[26] Ղափանցյան 1927, 9:

[27] Марръ 1911, 470-471.

[28] Աճառեան 1971-1979, 4, 376:

[29] Ջահուկյան 2010, 725:

[30] Ղափանցյան 1927, 4:

[31] Տե՛ս Աճառեան 1971-1979, 4, 441:

[32] Տե՛ս Աճառեան 1971-1979, 4, 127:

ջամբ «ուտելիք, կերակուր» և մեգրել. *ჭანა* [ճանա, č'ana] «սնուցանել» բառերում, որոնք համեմատում է Գ. Ղափանցեանը[33]:

Այստեղ քննութեան չենք առնի հայերէնում և զանական խմբի լեզուներում առկայ այն բազմաթիւ ընդհանուր բառերը, որոնք միմեանցից կամ այլ աղբիւրներից փոխառեալ են համարւում, կամ որոնց ստուգաբանութիւնները բաւական վիճահարոյց են[34]:

Հայ-քարթուելական հնչիւնաբանական, ձևաբանական և բառակազմական համապատասխանութիւնների հարցը

Հետաքրքրական և առաւել մանրազնին ուսումնասիրութեան կարօտ է վրաց. *ց* [ց, c'] - հայ. *խ* [x] հաւանական համապատասխանութեան հարցը, որը հաւանաբար երևան է գալիս մի շարք բառերում՝ վրաց. *ცბა* [ցբա, c'ba] «խաբէութիւն, նենգութիւն» և հայ. *խաբ*-ել, վրաց. *ცლა* [ցլա, c'la] «հանել, զատել, քերթել» և հայ. *խլ*-ել, վրաց. *ცობა* [ցոբա, c'oba] «խցանել» և հայ. *խուփ* (*խուբ), վրաց. *ცინგლი* [ցինգլի, c'ingli] և *წვინტლი* [ծվինտլի, c'vint'li] «խլինք» և հայ. *խլինք*-ք, բարբռ. *խնլ*-ոտ, վրաց. *ცომი* [ցոմի, c'omi] և հայ. *խմոր* (< *խում-որ ?)[35]: Փոքր-ինչ աւելի վիճահարոյց է վրաց. *წ* [ծ, c'] - հայ. *կ* համապատասխանութիւնը, թէև որոշ օրինակներ հետաքրքրական են թւում[36]: Յաւելեալ ուսումնասիրութեան կարօտ է վրացերէնում նախադիր պայթական և շփական բաղաձայների «երկփեղկման» արդիւնքում առաջացած հետևեալ հաւանական համապատասխանութիւնները. հայ. *ծով* և վրաց. *ზღვა* [զղվա, zğva] «ծով», հայ. *ցռուկ* «դունչ, քթամաս» և վրաց. *ცხვირი* [ցխվիրի, c'xviri] «քիթ, դունչ», հայ. *սովոր*-ել և վրաց. *სწავლა* [սծավլա, sc'avla] «սովորեցնել»[37]:

Գ. Ղափանցեանն անդրադառնում է նաև հայերէնի «լիաձայնաւորութեան» յատկանիշին, ինչպէս *խորով*-ել բայում, որին վրացերէնում համապատասխանում է *ხურვება* [խուրվեբա, xurveba] «այրոցք» բառը[38]: Այս շարքին է նա առընչում նաև հայ. *սովոր*- բայարմատը՝ դրա դիմաց դնելով վրաց. *სწავლა* [սծավլա, sc'avla] «սովորել, սովորեցնել» բառը և նրա համար վերականգնելով *sawl- նախաձևը, որն էլ իր հերթին, պէտք է համապատասխանէր արևմտեան (լազ-մեգրելական) բարբառների *sowor- չպահպանուած ձևին[39]: Նոյն շարքին են դասւում հայ. *գորով* և վրաց. *კვარ*- [կվար-, k'var-] «սիրել» արմատները[40]: Այս երևոյթը բացատրւում է նրանով, որ ի տարբերութիւն քարթուելական արևելեան ճիւղի լեզու վրացերէնի, արևմտեան մեգրելերէնին յատուկ է բառերի լիաձայնաւորութիւնը[41]: Գ. Ղափանցեանը գտնում է նաև, որ հայ. *կուտր / կտուր / կոտր / կտոր / կոտոր* տարաձայնաւոր արմատական շարքը հետևանք է հնդևրոպական e / o / զրо

---

[33] Капанцян 1952, 13; Ղափանցյան 1961, 75:

[34] Տե՛ս Капанцян 1952, 16-21, 22-33; Ղափանցյան 1961, 78-90, 92-95:

[35] Ղափանցյան 1927, 15:

[36] Տե՛ս Ղափանցյան 1927, 16-17:

[37] Капанцян 1952, 9.

[38] Ղափանցեան 1917, 15; 1961, 76:

[39] Ղափանցյան 1961, 73; Капанцян 1952, 9-10; Ղափանցյան 1961, 76.

[40] Капанцян 1952, 10-11; Ղափանցյան 1961, 76.

[41] Ղափանցյան 1927, 26, ծան. 1:

հերթագայութեան ազդեցութեան, մինչդեռ *m-* նախայաւելուած ձևոյթը, որն ամենաբնորոշիչն է քարթուելական և սեմական լեզուների համար, բնաւ յայտնի չէ հայերէնում[42]:

Գ. Ղափանցեանը յատուկ անդրադարձ է կատարում նաև հայերէնի և վրացերէնի հնչիւնական համակարգերի նոյնականութեանը՝ նշելով, սակայն, հայերէնում եռաշարք բաղաձայների հնչարտաբերման («արտիկուլացիա») տարբերութիւնը, վրացերէնում քմայնացման բացակայութիւնը և, միևնոյն ժամանակ, այն փաստը, որ այդ նոյնական հնչիւնական համակարգերը բնորոշ են նաև օսերէնին ու քրդերէնին (պէտք է հասկանալ քրդերէնի հիւսիսային՝ կուրմանջի բարբառախումբը - Տ.Դ.), ուստի դրանք հարկ է դիտարկել ընդհանուր [Հայկական լեռնաշխարհի և յարակից տարածքների - Տ.Դ.] տարածաշրջանային միջավայրի համապատկերում[43]: Նշուած լեզուներին, հնչիւնական համակարգի նոյնականութեան տեսանկիւնից, անհրաժեշտ է աւելացնել նաև զազայերէնը և հայ-թաթերէնը:

Ըստ Գ. Ղափանցեանի՝ հայերէնի հոլովական և խոնարհման համակարգերը ներկայացնում են հնդևրոպականի և յաբեթականի խաչասերում և փաստօրէն փոխզիջումային մի տարբերակ են, որի մէջ առկայ են երկու լեզուաընտանիքներին բնորոշ թեքական և կցական (Գ. Ղափանցեանի գործածած եզրոյթով՝ «լծորդական») տարրեր[44]: Նա հայ-սուանական անջատ զուգաբանութիւն է համարում «կրկնակի յոգնակիի» ձևաբանական կարգը, օրինակ՝ սուան. *თხილამ* [թխիլամ, t‘xilam] «դահուկ» > *თხილმარ* [թխիլմ-ար, t‘xilam-ar] «զոյգ դահուկ» > *თხილმარალ* [թխիլմ-ար-ալ, t‘xilm-ar-al] «դահուկի զոյգեր» և հայ. բարբռ. *կնկտիներ*, *ձիանիք*, *ախպէրտինք* շարքերում[45]:

Ըստ Ղափանցեանի՝ «յաբեթական յոգնակի» *-նի* [-ni] մասնիկի հետքերը պահպանուել են հայոց որոշ տեղանուններում՝ *Գառնի*, *Արզնի*, *Պարնի*, *Պտղնի*, *Բջնի*, *Մուղնի*, ևն[46]: Ուշագրաւ է Ղափանցեանի աշխատութիւնը վրացիների *ქართველი* [քարթվելի, k‘art‘veli] ինքնանուան ստուգաբանութեան վերաբերեալ. այդ ցեղանուան երկրորդ մասում նա տեսնում է Հայկական լեռնաշխարհի որոշ գաւառանունների և նահանգանունների երկրորդ մասում պահպանուած *բեր*-ան արմատը, որը նա բացատրում է որպէս «ազգ, ցեղ, տուն»[47]: Նշենք, որ նոր ուսումնասիրութիւններով այս ստուգաբանութիւնը չի հաստատւում, սակայն, ամէն դէպքում, նշուած աշխատութեան մէջ բազմաթիւ հետաքրքրական մտքեր և զուգահեռներ կան:

Հայ-զանական բառակազմական ընդհանրութիւնների թուին են պատկանում m-մասնիկի յաւելումը նախաձայնաւոր կրկնական գոյականների մէջ, ինչպէս՝ լազ. *ჭიანური-მიანური* [ճիանուրի-միանուրի, č’ianuri-mianuri] «վաղուց-վաղուց» (հմմտ. հայ. *հին-մին*), կամ էլ՝ բառամիջեան ձայնաւորի փոփոխութիւնը նման կազմութիւններում, ինչպէս՝ *მჯვეში-მჯვუში* [մջվեշի-մջվուշի, mǯveši-mǯvuši] «հին-հին, շատ հին» (հմմտ. հայ. *մանր-մունր*)[48]: Հետաքրքրական է լազ. *კო* [կո, k’o], մեգրել. *ოკო* [օկո, ok’o] «պէտք է»

---

[42] Ղափանցեան 1917, 20:

[43] Ղափանցեան 1917, 17-18; 1961, 72:

[44] Ղափանցեան 1917, 20:

[45] Ղափանցեան 1917, 21, ծան. 1:

[46] Ղափանցյան 1926, 19, ծան. *:

[47] Капанцян 1939; տե՛ս նաև Ղափանցյան 1961, 50-53.

[48] Капанцян 1952, 43.

մասնիկի համեմատությունը հայ. *կը / կու* մասնիկի հետ[49]: Ակնյայտորէն սխալական է, սակայն, հայերէնի անկատար դերբայի *-ում* վերջաւորութեան բխեցումը լազական համապատասխան ձևից[50], քանի որ ապացուցուած է, որ հայերէնի անկատար դերբայի քերականական ձևը ծագում է ներգոյական հոլովի նշանակութիւնից և ձևից: Դրան հակառակ, միանգամայն հաւանական է հայ. *ուտուշ-խմուշ* բայանուան ծագումը Համշէնի բարբառի միջոցով մեգրել. *-uš* դերբայական վերջաւորութիւնից, ինչի մասին գրում է Գ. Ղափանցեանը[51]:

Մառի տեսութեան քննադատութիւն

Ն. Մառի մահուանից յետոյ, երբ «մառականութիւնը» խստօրէն քննադատուեց և հերքուեց խորհրդային գիտութեան մէջ, Գ. Ղափանցեանը որոշակիօրէն փոխում է իր մօտեցումները: Այսպէս, հայ-զանական զուգաբանութիւնները նա սխալմամբ համարում է փոխառեալ՝ զաներէնից հայերէն: Նրա կարծիքով՝ գրաբարում եղած լազ-մեգրելական «ընդհանուր տարրերը (մօտ 30 բառարմատ)» մնացել են Հայասայի ժամանակից. դրանք Ճորոխի աւազանի կոնտակտային գօտում փոխառուելով՝ մտել են «Հայասայի հայերէն», իսկ յետագայում ներթափանցել են Մեծ Հայքի բոլոր բարբառները[52]: Այդ նոյն ժամանակներին և մշակութային միջավայրին է նա վերագրում, օրինակ, հայ. *բալ* պտղանուան ծագումը, որի բազմաթիւ տարածաշրջանային զուգահեռներից մէկն է վրաց. ბალი [բալի, bali] համանիշը[53]: Այսուհանդերձ, իր ռուսերէն աշխատութեան մէջ Ղափանցեանը հնարաւոր է համարում հայերէնի զանաբանութիւններից որոշների ոչ թէ փոխառեալ, այլ ընդհանուր ծագումը[54]:

Իր վաղ շրջանի աշխատանքներում նոյնպէս, հետևելով հանդերձ Մառի տեսակէտներին, Գ. Ղափանցեանը յաճախ նաև քննադատում է նրա ծայրայեղ մօտեցումները. այսպէս, օրինակ, նա գրում է, որ «Մառը յուր ազգաբանական պալեոնտոլոգիական ստուգաբանութիւններով հաճախ հանգում ե, ըստ իս, անհեթեթութիւնների և nonsense-ների»[55]: Մառի տեսութեան ամենամեծ թերութիւններից մէկը Գ. Ղափանցեանը համարում է հաստատուն հնչիւնական օրէնքների բացակայութիւնը, ինչի պատճառով յաճախ ենք Մառի աշխատանքներում տեսնում տարբեր հարևան և նոյնիսկ շատ հեռաւոր լեզուներում վկայուած նմանահունչ բառերի բռնազբօսիկ ստուգաբանական բռնակցումներ՝ առանց երբեմն հաշուի առնելու տուեալ լեզուների ներքին պատմական օրինաչափութիւնները և այդ բառերի հին ձևերը[56]:

Ամփոփելով յաբեթական տեսութեան վերաբերեալ իր յօդուածը՝ Գ. Ղափանցեանը նշում է, որ «Հաբեթականությունը, իբրև նոր ուսմունք, իր խոշորագույն նվաճումներով և

---

[49] Капанцян 1952, 43-44; Ղափանցյան 1961, 83:

[50] Տե՛ս Капанцян 1952, 45.

[51] Капанцян 1952, 46-47.

[52] Ղափանցյան 1961, 30, 69:

[53] Այդ բառի ծագումը նա կապում է Bala (Pala) պոնտական երկրամասի հետ, ինչպէս «Կերասունտ քաղաքանունից ունենք *կեռաս*, pontic «պոնտական» անունից՝ *պնդուկ* («ֆընդըկ»), persic «պարսկական» անունից ռուս. *персик* «դեղձ» [Ղափանցյան 1961, 39, ծան. 1]:

[54] Капанцян 1952, 3-4.

[55] Ղափանցյան 1926, 17:

[56] Ղափանցյան 1926, 21:

արժանիքներով հանդերձ ունեցավ և կունենա անշուշտ իր սխալները և թերությունները, վորը մասամբ և բնոյթագրվեց մեր կողմից: Ցեվ այդ շատ բնական է, քանի վոր այդ հսկա նյութի բոլոր կողմերի գեթ սխեմատիկ տեսաբանումը մի մարդու կարողությունից վեր է, վորքան ել նա լինի տաղանդավոր ու աշխատունակ»: Կարծես թէ փորձելով արդարացնել իր ուսուցիչ Մառի սայթաքումները և արդէն հնացած գիտական տեսակէտների մի մասը, Ղափանցեանը գրում է. «Զմոռանանք հիշատակել, վոր, որինակ, հնդեվրոպագիտությունն իսկ իր հազարավոր սպասավորներով և հարյուրավոր համալսարանական ամբիոններով հազիվ կարողացավ մի ամբողջ դարում հասնել իր վորոշակի ձեվակերպմանը, այն ել, թերևս, կարոտ շտկումների»[57]:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Աճառեան Հ.Յ. 1971-1979, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 1-4, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչութիւն, 1971, 1973, 1977, 1979:

Ղափանցեան Գ.Ա. 1917, «Հայա-արմենական» լեզուախմբի ազգակցական բովանդակութիւնը, Ս. Էջմիածին, Էլէքտրաշարժ Տպարան Մայր Աթոռոյ:

Ղափանցյան Գ.Ա. 1926, Հաբեթական լեզվաբանությունն ու տեսությունը, Ցերեվան:

Ղափանցյան Գ.Ա. 1927, «Հնէաբանական» մի քանի մնացորդներ հայերենում. ստուգաբանություններ – «առիւծ», «մորմ», «խլէզ», Ցերեվան:

Ղափանցյան Գ.Ա. 1961, Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն:

Ջահուկյան Գ.Բ. 2010, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Ասողիկ»:

Абаев В.И. 1970, Типология армянского и осетинского языка и кавказский субстрат // Sprache und Gesllschaft, Hrsg. H. Spitzbardt, Universität Jena, 16-28.

Капанцян Г.А. 1939, К происхождению грузинского национального имени Kharthveli, Ереван, Изд. Гос. Университета.

Капанцян Г.А. 1952, О взаимоотношении армянского и лазо-мегрельского языков, Ереван, Изд. Академии Наук Арм. ССР.

Марръ Н.Я. 1908, Осоновныя таблицы къ грамматикѣ древне-грузинскаго языка (с предварительнымъ сообщеніемъ о родствѣ грузинскаго языка къ семитическим), С-Петербургъ., Типографія Императорской Академіи Наукъ.

Марръ Н.Я. 1911, Яфетическіе элементы въ языкахъ Арменіи-II, С-Петербургъ., Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1911.

Meillet A. 1936, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique (seconde édition entièrement remaniée), Vienne, Imprimerie des PP. Mekhitharistes.

[57] Ղափանցյան 1926, 23: